

ЄВРОПЕЙСЬКІ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНІ ПРОЦЕСИ Й ІНСТИТУТИ

УДК351

П. В. ВОРОНА

ОСОБЛИВОСТІ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ У ФРАНЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЇЇ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Відображено особливості партійної системи у Франції та її класифікація відповідно до ідеологічних позицій і програм. Розглянуто основні засади парламентських партій та специфіку розподілу по лінії “праві-ліві”. Виокремлено риси французьких партій та спроєктовано на українські реалії політичного життя.

The feature of party system of France and its classification according to ideological positions and programs is displayed. The basic situations of parliamentary parties sets and specific distribution on a line “right - left” are considered. The features of the French parties (sets) are selected and is designed on the Ukrainian realities of political life.

Один з викликів на нинішньому етапі демократичної трансформації України – формування політичних партій на ідеологічно-програмній основі і цивілізований перехід до партійної конкуренції у змагання підходів до управління суспільними ресурсами. Таке протистояння партійних ідеологій, ідеологічних підходів до перспектив розвитку державності, у західних демократіях втілюється в політичній боротьбі між “правими” і “лівими”. Цей процес вважається позитивним для економік країни, бо відсутність чіткої самоідентифікації партій, їхня свідома відстороненість від ідеологічних засад, натомість надмірне використання популістських гасел – не сприяють її розвитку. Відсутність ідеологічної структурованості, надмірний популізм, блоковість і “вождизм” є суттєвими проблемами партійної системи України. Крім того існування кабінетних партій і практично повністю відсутній діалог між партіями та виборцями, що виникає тільки лише перед виборами і цей діалог “лукавий”. Існує певна “ліва зорієнтованість” виборця та причина цього не в діяльності “лівих” партій, а в радянському минулому, в зв’язку з тим, що правої достатньої пропаганди за 18 років так і не відбулося. Оскільки більшість сучасних партій прагнуть бути партіями для всіх, а не тільки для якоїсь однієї суспільної верстви, тому вони пропонують суспільству цінності, здатні об’єднати більшість громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій у галузі державного будівництва та політології свідчить про зростання зацікавленості закордонним досвідом функціонування політичних систем, що формують як основи системи державної влади, так і місцевої демократії. Вагомі наукові доробки, в яких проаналізовано,

узагальнено та висвітлено досвід інших країн, зокрема Франції, а також надано практичні рекомендації щодо розвитку політичних систем, партійного середовища різних країн, виборчих систем і особливостей співпраці між політичними партіями та громадськими організаціями, запропонували Д. Блондель [21], Я. Бурч [2], Д. Горшков [3], О. Дергачов [4], М. Доган, Д. Пеласси [5], Ю. Древаль [6], М. Дюверже [7], А. Зельницький [8], В. Кампо [3], Ж. Кермонн [8], Д. Лапаломбара [22], Р. Міхелс [23], І. Полішук [12], М. Примуш [13], Р. Рудич [9], Д. Сарторі [24], Р. Сущенко [18], А. Ткачук [14], Й. Тезінг [10], В. Фесенко [15], Ю. Юдин [19], Ю. Шведа [20] та ін.

З огляду на дослідження політичних партій, які дуже близькі до дослідження партійних систем, концептуальні та теоретичні розробки, які застосовуються, є різними. А логіка дій партій обумовлена перш за все характером їхніх зв'язків із середовищем, тобто з іншими партіями. У кожній країні партії та їхньому оточенні створюють сукупність відносно стабільних зв'язків. Така сукупність зв'язків між взаємодіючими партіями називається партійною системою. Природа коаліцій партій впливає на функціонування всіх політичних інститутів і визначає сутність політичних режимів. Під партійною системою часто розуміють особливості політичної системи суспільства в конкретній країні або ж сукупність усіх політичних партій, що існують у суспільстві, механізм взаємодії чи конкуренції політичних організацій у боротьбі за владу і її реалізацію. Подібний підхід репрезентує А. Білоус: "Партійна система – це сукупність політичних об'єднань, пов'язаних з іншими елементами політичної системи держави і суспільства та між собою певними упорядкованими відносинами" [1, с. 25]. А під форматом партійної системи розуміють сукупність її зовнішніх характеристик, до яких належать: ступінь електоральної хиткості та політичної фрагментації. Хиткими вважаються ті системи, де частка виборців, які змінюють свої уподобання в міжвиборчій період, є досить великою; а фрагментованими – ті, які складаються із значної кількості партій.

Розглянемо особливості партійної системи Франції, котра має достатньо спільних рис суспільно-політичного розвитку з українськими політичним процесом і їх вивчення сприятиме виникненню наукового підходу до формування та державного впливу на становлення партійної системи в Україні, тому досвід партійного будівництва Франції досить актуальний для вітчизняних реалій.

Франція одна з провідних економічно розвинутих країн Західної Європи і світу, де давно діють закони ринкової економіки, але водночас існує сильна система соціального захисту, яка є характерною ознакою французької соціально-економічної моделі розвитку. Оскільки Франція є однією з рушійних сил європейського інтеграційного процесу, то її діяльність в ЄС і визначення її впливу на прийняття загальноєвропейських рішень дають можливість більш глибоко і повно з'ясувати механізм і особливості формування спільної європейської політики як важливого складника світового історичного процесу новітнього часу. Ця країна широку мережу зовнішньоекономічних зв'язків, інвестує значні капітали в економіку інших країн, і водночас в її економіку надходять капіталовкладення розвинутих країн, насамперед США та країн ЄС. Глава держави – президент, котрий обирається всезагальним прямим голосуванням, а законодавча влада здійснюється парламентом, який складається з двох палат: Національних зборів та Сенату.

Національні збори обираються за мажоритарною системою в два тури строком на п'ять років і складаються з 577 членів: 555 членів обираються в 555 виборчих округах в метрополії і 22 члени – в заморських департаментах.

Особливо заслуговує на вивчення досвід Франції у створенні механізмів тісної співпраці парламенту і органів місцевого самоврядування через механізм формування “верхньої палати” вищого законодавчого органу Сенату, де діє “схема” непрямих виборів. Система виборів senatorів у Франції виглядає так: виборці на рівні адміністративно-територіальної одиниці – комуни – обирають членів місцевого представницького органу (перший ступінь), який обирає делегатів (другий ступінь), котрі беруть участь у виборах senatorів (третій ступінь). Верхня палата законодавчого органу країни Сенат (346 senatorів) обирається “виборчим колежем”, який складається з депутатів, регіональних радників, обраних у департаменті, просто генеральних радників, делегатів муніципальних рад або заступників делегатів. Колеж складається на 95 % з делегатів від муніципальних рад. Це єдині вибори, де голосування обов'язкове для членів виборчого колежу. Частина Сенату змінюється раз в 3 роки. Заборонено поєднувати мандати senatorа і депутата Європарламенту. Система обрання senatorів змінюється залежно від їхньої кількості, що обирається: де три senatorи від департаменту або менше, то використовується мажоритарна система в два тури; якщо це чотири senatorи чи більше – то пропорційна [14]. В останні десятиріччя помітна тенденція до розвитку децентралізації.

Формування політичної системи країни відображає певною мірою національну специфіку країни, її історію та етноментальні особливості. На останніх парламентських виборах у Франції своїх кандидатів висунули майже 80 партій, а на місцевих виборах ще більше. Політичні партії у Франції мають таку класифікацію (рисунк):

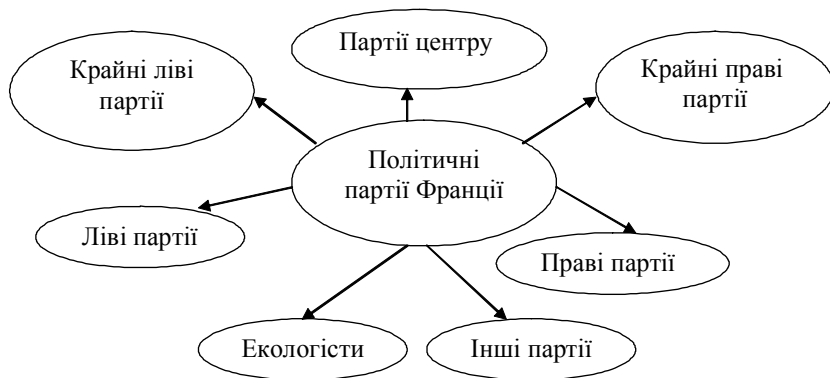

Рисунок. Структура політичного спектру партій Франції, представлених у парламенті.

“Праві” партії: Союз за народний рух (UMP) – Радикальна партія – Об’єднання за Францію (RPF) – Національний центр незалежних і аграріїв (CNIP). Партії “центру”: Демократичний рух (MoDem) – Союз за французьку демократію (UDF) – Новий центр (NC) – Ліберальна альтернатива. “Ліві” партії: Соціалістична партія (PS) – Партія

лівих радикалів (PRG) – Республіканський і громадянський рух (MRC) – Комуністична партія (PCF). “Крайні праві” партії: Національний фронт (FN) – Національний республіканський рух (MNR) – Рух за Францію (MPF). “Крайні ліві” партії: Революційна комуністична ліга (LCR) – Робітнича боротьба (LO) – Партія трудящих (PT). Екологісти: CAP 21 – Зелені – Екологічне покоління (GE) – рух незалежних екологістів (MEI). Інші: Полювання, риболовля, природа, традиції (CPNT) [17].

Нині до французьких парламентських партій належать: Союз за народний рух (Union pour un mouvement populaire, UMP) або з тієюж абрвіатуурою Союз за президентську більшість (Union pour la majorité présidentielle) – ліберально-консервативна партія у Франції. Виникла в 2002 р.і в ході французьких президентських виборів у підтримку Жака Шірака, є правонаступником голлістського “Об’єднання”. Правляча партія. Політична орієнтація: активна зовнішня політика, консерватизм, стимулювання розвитку регіонів, інтеграція у Евросоюз. Якраз ця партія 14 січня 2007 р. на з’їзді 98 % голосів затвердило Н. Саркозі в якості кандидата на президентські вибори. За декілька днів до зїзду СНД про свою підтримку кандидатури Саркозі публічно заявили Ален Жюппе (екс-прем’єр Франції) і Мішель Аллію-Марі (міністр оборони). Ще один колишній прем’єр-міністр, Жан-П’єр Раффарен, виступив на з’їзді з однозначною підтримкою Саркозі. Переважна більшість міністрів французького уряду також повністю стали на бік Саркозі – у т. ч. міністр охорони здоров’я Ксав’є Бертран, міністр економіки і фінансів Т’єррі Бретон, міністр бюджету Жан-Франсуа Коппе, міністр закордонних справ Філіпп Дуст-Блазі. Висунення Саркозі стало результатом жорсткої внутріпартійної боротьби між “кланами” президента країни Жака Шірака і самого Саркозі. Прем’єр-міністр Домінік де Вільпен підтримав Саркозі лише після його висунення.

Соціалістична партія Франції (Parti Socialiste) – одна із найбільш значних політичних партій Франції. Заснована в 1969 р., на базі існуючої з 1905 р. соціалістичної партії, офіційно вона Французькою секцією Робітничого Інтернаціоналу. Французька секція Другого Інтернаціоналу припинила своє існування в ході внутріполітичної кризи 1968 р. По ідеології близька до соціал-демократичних принципів. У 1981 р. під керівництвом Франсуа Мітерана добилась перемоги як на президентських виборах, так і на виборах у Національну асамблею. У 1993 р. пережила внутріпартійну кризу, визвану корупційними скандалами. Останнього великого успіху добивались на парламентських виборах 1997 р. У 2002 р. зазнала поразки як на президентських, так і парламентських виборах, те ж відбулося і на виборах 2007 р.

Союз за французьку демократію (Union pour la Démocratie Française) – правоцентристська партія у Франції. Заснована в 1978 р. як група підтримки Валері Жискара д’Естена і противага голістам на правому фланзі. Лідер – Франсуа Байру. На парламентських виборах 2002 – 4,9 % голосів і 29 місць із 577. Під час другого туру президентських виборів 2002 р. Ф. Байру призивав Ж. Шірака, якому протистояв Ж.-М. Ле Пен, об’єднатися в широку коаліцію правих і центристських партій. Але Шірак разом з А. Жюппе намагався добитися злиття СФД з Об’єднанням за президентську більшість, яка отримала потім нову назву – Союз за народний рух (Union pour un mouvement populaire). Після парламентських виборів більшість членів СФД, очолюване Ф. Дуст-Блазі, залишило свою партію і приєднались до Союзу за

народний рух. Та все одно, 30 депутатів і прихильників були обрані до Національної Асамблеї, утворивши парламентську партійну групу. У т. ч. до нижньої палати повернувся і Ф. Байру, обраний від другого виборчого округу Атлантичних Піреней. На президентських виборах 2007 р. лідер партії Ф. Байру отримав більше 18 % голосів, що сприяло його рішенню створити більш широкий демократичний рух – Демократичний рух (MoDem). Але, багато членів Союзу за французьку демократію (і 24 із 29 членів Національного зібрання від UMP) не погодились з ним, так як, не дивлячись на бажання залишатися незалежними, вони вирішили підтримати президента Саркозі і вийти у президентську більшість. Вони утворили політичний рух Європейська соціал-ліберальна партія. Ці політики об'єднались навколо колишнього президента групи СФД і нинішнього міністра оборони Франції Е. Морена.

Французька комуністична партія (Parti communiste français) – комуністична партія у Франції. Виникла у 1920 р., у 2006 р. – формально третя за чисельністю політична партія у Франції. Входила до Комуністичного інтернаціоналу, зараз входить до коаліції Європейські ліві. Політична орієнтація: незалежна зовнішня політика, підтримка національних меншин, активна соціальна політика, стимулювання розвитку регіонів, демократизація управління у Євросоюзі. Найбільший успіх на парламентських виборах – 28,2 % (листопад 1946 р.), на президентських – 21,3 % (1969, Жак Дюкло). На парламентських виборах 2007 р. – 4,3 % голосів, п'яте місце і 15 місць із 577. На президентських виборах 2007 р. – 1,9 % голосів, сьоме місце (кандидат Мари-Жорж Бюффе).

Національний фронт (Front national) – націоналістична партія у Франції. Лідер – Жан Марі Ле Пен. Заснована у 1972 р. На парламентських виборах 2002 – 11,3 % голосів у першому турі, 0 місць з 577.

Рух за Францію (Mouvement pour la France, MPF) – консервативна, традиціоналістська політична партія. Заснована у 1994 р. Філіпом де Віле, колишнім міністром у кабінеті Жака Шірака. До 1999 р. була в основному регіональною партією, представленою у Вандеї. На виборах у європейський парламент у 1999 р. партія в альянсі з Об'єднанням за Францію Шарля Паскуа отримала 13 місць. У 2004 році партія приймала участь у наступних виборах у європейський парламент і получила 3 місця (7,6 %). У 2007 р. Філіп де Вілье був кандидатом від “Руху за Францію” на президентських виборах, де отримав 2,23 % [17].

Депутати Національних зборів обираються загальним прямим таємним голосуванням на мажоритарній основі – це означає, що для перемоги вже в першому турі один з претендентів в своєму виборчому окрузі має набрати більше половини голосів. Як правило, таке відбувається нечасто. Наприклад, на парламентських виборах 2002 р. лише 58 кандидатів змогли вже в першому турі забезпечити собі депутатські мандати. У другий тур виходять ті претенденти, які в першому турі набрали більше 12,5 % голосів. Іншими словам, це може бути два, три і більш кандидатів. Щоб одержати заповітний депутатський мандат, одному з них достатньо буде обійти суперників, одержавши просту більшість голосів. На останніх виборах 2007 р., які проходять як правило в два тури за даними міністерства внутрішніх справ, яке відповідає за організацію і проведення виборів, на 577 місць у нижній палаті парламенту претендують 7639 кандидатів від приблизно 80 політичних партій і рухів,

що в середньому становить 13 претендентів на кожен виборчий округ (подібний показник і в Україні). У цілому кількість претендентів помітно менше, ніж на попередніх виборах 2002 р. У списки виборців внесено 43,8 млн осіб. Їм належить визначити склад Національних зборів на майбутні п'ять років. Для них було розгорнуто понад 64 тис. виборчих дільниць [17]. Найбільша кількість кандидатів – 561 особа – висунуто від організації “Лютуврієр”. Значні передвиборні загони сформовані також нині правлячим право-консервативним Союзом за народний рух (СНР) – 546 кандидатів, у край правим Національним фронтом (557), демократами-центристами (535), соціалістами (530), комуністами (518) і “зеленими” (526). Більше 41% від загального числа претендентів становлять жінки [Там же].

За результатами першого туру виборів, який пройшов 10 червня 2007 року було обрано 105 депутатів з 577, які гарантовано зайняли місця в Національних зборах Франції, оскільки набрали 50 і більше відсотків голосів виборців. По завершенню другого туру парламентських виборів, певнену перемогу отримала пропрезидентська більшість. Незважаючи на той факт, що результати першого туру намітили чітку тенденцію появи ознак двопартійної системи у Франції, у Національних зборах своє представництво отримали крім фаворитів з Союзу за народний рух та Соціалістичної партії й інші політичні сили, які приєдналися до “правого” або “лівого” блоку. За офіційними даними Міністерства внутрішніх справ Франції (відповідає за проведення виборів), представники Союзу отримали 318 депутатських мандатів. Крім них до складу “правого” блоку місця в нижній палаті французького парламенту також вибороли 22 представники Нового центру (або Європейської соціал-ліберальної партії, до неї увійшла частина представників Союзу за французьку демократію, які підтримали Н. Саркозі, під час президентських виборів), 9 незалежних правих та один представник “Руху за Францію”. Ліві, попри невтішні прогнози місцевих політологів, здобули максимальну кількість “депутатських портфелів”. Зокрема, опозиційна Соціалістична партія відтепер має 185 місць в парламенті (у попередньому складі лише 149 представників відстоювали соціалістичні ідеї в Національних зборах), комуністи здобули 15 місць, ліві радикали – 7, незалежні ліві – 15, екологісти – 4 місця [16].

Правом голосу відмовилися скористатися 40,01 % виборців, у той час, як під час президентських виборів явка виборців досягла майже 80 %. Це був рекорд для П'ятої республіки. Таку втрату інтересу громадян до парламентських виборів французькі експерти пов'язували з тим, що їхній результат практично був відомий заздалегідь – всі опитування свідчили про майбутню велику перемогу партії президента – Союзу за народний рух. Сильні позиції в парламенті дозволять правлячій більшості певнено проводити через нього закони, обіцяні Саркозі в ході виборчої кампанії. Відповідним чином опір ним з боку опозиції буде зведено нанівець. Така ситуація у виборчій системі Франції існує вже давно. Мажоритарний принцип виборів забезпечує партії-фавориту більшість парламентських мандатів.

Іншою несподіванкою на парламентських виборах у Франції стала нищівна поразка центристського Демократичного руху – частина центристів Союзу за французьку демократію, які об'єдналися навколо Ф. Байру, який зайняв третє місце за результатами президентської кампанії у Франції (19,5%) і виступав проти “лівих”, і проти “правих”. Утім, тут радше йдеться про новий формат саме політичної постаті, аніж про

виникнення чи започаткування нової ідеології. Його заяви напередодні другого туру виборів та особисті симпатії до лідерки опозиції розкололи центр, частина прихильників якого приєдналися до Союзу за народний рух. Крім керманіча руху, депутатські мандати отримали лише ще два його представники. Отже, демократичний рух не матиме права створити парламентську фракцію, а відтак, не матиме більше виступів за регламентом, коштів та широкого представництва в Національних зборах. Крім центристів, свою фракцію у парламенті не матимуть змоги створити французькі комуністи, ліві радикали, незалежні ліві та екологісти. Французькі ультрарадикали на чолі з Ле Пеном виявилися фактично витісненими з політичної сцени, оскільки жодного місця в парламенті вони так і не отримали. Очевидно, що перемога на виборах принесла абсолютну більшість правому табору, однак представництво широкої опозиції в парламенті збільшує його поляризацію. Неочікуваний результат соціалістів – 185 депутатських мандатів, вніс певний розкол і у верхівку соцтабору, говориться про проект оновлення партії користується підтримкою більшості [16].

Таким чином, унаслідок існуючої мажоритарної системи виборів у Франції великі та чисельні партії мають домінуючі переваги, на відміну від малих партій. Пасивність виборців при голосуванні у другому турі принесла втрати, передусім, лівим партіям, обмежуючи їх можливість об'єднуватися у передвиборчі союзи і висувати спільних кандидатів. Підсумовуючи доцільно відзначити, що існуюча у Франції виборча система намітила тенденцію – Франція без прийняття термінових змін, уперше за свою історію, може виявитися на порозі створення біполярної політичної системи. Першим полюсом якої стане правлячий Союз за народний рух, а другим – опозиція у складі – об'єднання Соціалістичної партії разом із союзниками. Правлячі праві оголосили, що мають намір розширити уряд за рахунок представників “центристів” та “лівих”. Президент заявив, що не може бути людиною партії або клану, але для входження до уряду необхідно, щоб нові кандидати на міністерські посади відповідали критеріям різноманітності, тобто мали походження з різних регіонів та різні політичні погляди [Там же].

Французькі політики наголошують, що Франція пододала довгий шлях державотворення впродовж останніх 200 років. Країна не раз переживала політичні та економічні кризи і одним з виходів часто слугували дочасні вибори. Коли виникають проблеми між президентом і парламентською більшістю або президентом і суспільною думкою, коли відбуваються потужні масові маніфестації, то вихід у Франції механізм розпуску парламенту, який вживає президент у критичній ситуації для її вирішення” [Там же]. Україна лише на початку цього шляху – наголошують французи, а тому політичні кризи природні. З досвіду політичної системи Французької республіки для України варто звернути увагу на систему мажоритарних виборів.

1. Необхідно зменшити величину виборчих округів, вони повинні співпадати з межами адміністративно-територіальних одиниць.

2. Не варто форсувати виникнення двопартійної системи на парламентських виборах – це не сприятиме укріпленню демократії, навіть у Франції з її історією формування демократичних засад у парламенті присутні маса партії, а у виборах брало участь понад 80, що говорить про ідеологічні багатоманітність і політичну свободу населення;

3. Органи місцевої влади теж формуються за мажоритарною системою, але на партійній основі, які потім формують Сенат.

Проблема України в тім, що на сучасному етапі формування політичної системи використовується демократична, але найбільш недосконала система як місцевих, так і парламентських виборів, яка не сприяє ні розвитку партійної демократії та ідеологічному позиціонуванню, ні розвитку парламентаризму в країні, перетворюючи партії або в політичні холдинги або закриті акціонерні товариства [23]. Зарубіжний досвід формування демократичних засад політики не враховується в роботі органів влади.

З огляду на це перед науковцями, правознавцями, фахівцями у галузі державного управління постає нагальне завдання розробки таких правових норм, які забезпечували б демократичний розвиток країни на основі формування такої політичної системи, яка б повною мірою забезпечувала демократичний поступ країни і відображала його національні риси.

Література:

1. Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна / А. О. Білоус. – К. : АМУПП, 1997. – 200 с.

2. Бурч Я. Політичні партії у виборчому процесі на сучасному етапі // Концептуальні засади реформування політичної системи України. Стан і перспективи розвитку політичних наук : матер. “круглого столу”, Київ, 13 квітня 2001 р. / Я. Бурч // за ред. В. Лугового, В. Князева. – К. : УАДУ, 2001. – С. 79–85.

3. Горшков Д. М. Політичні партії та місцеві вибори / Д. М. Горшков, В. М. Кампо, Є. М. Петренко. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – 146 с.

4. Дергачов О. Місце політичних партій у здійсненні влади в Україні / О. Дергачов // Політична думка. – 2002. – № 1. – С. 3–23.

5. Доган М. Сравнительная политическая социология / М. Доган, Д. Пеласси ; [пер. с англ.]. – М. : Соц.-пол. журн., 1994. – С. 245.

6. Древаль Ю. Парламентські партії (політичні партії, політичні системи і парламентаризм) / Ю. Древаль // Грані. – 2003. – № 4. – С. 44.

7. Дюверже Морис. Политические партии / Морис Д. // за ред. Л. А. Зимина. – М. : Академ. проект, 2000. – 558 с.

8. Зельницький А. Політичні партії і вибори / А. Зельницький, П. Удовенко. – К. : Промінь, 2003. – 570 с.

9. Політична система сучасної України : особливості становлення, тенденції розвитку / за ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парламентське вид-во, 2002. – 327 с.

10. Політичні партії в демократичному суспільстві : зб. пр. / [упоряд. Й. Тезінг та В. Гофмайстер]. – К. : Б.в.д., 1997. – 127 с.

11. Політичні партії – провідний чинник розвитку політичної системи : матер. “круглого столу”. – К. : НІСД, 2004. – 67 с.

12. Поліщук І. О. Еволюція культури політичних виборів в Україні : [монографія] / І. О. Поліщук. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – 352 с.

13. Примуш М. В. Демократія і політичні партії Центральної та Східної Європи / М. В. Примуш. – Донецьк : ДонДУ, 2002. – 176 с.

14. *Ткачук А. Ф.* Місцеве самоврядування : світовий та український досвід: посіб. / А. Ф. Ткачук. – К. : Заповіт. 1997. – 186 с.
15. *Фесенко В.* Воздействие избирательной системы на роль политических партий в развитии демократии в Украине / В. Фесенко. – Режим доступу: <http://www.dep.kiev.ua/confer/Fesenko>.
16. Французський політикум : досвід для України / Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень // Вісник центру. 2007 р. – № 25 (372). – 16 лип.
17. У Франції розпочалися парламентські вибори. – Режим доступу: <http://unian.net/ukr/news/news-199055.html>.
18. *Сущенко Р.* Парламентські вибори у Франції: зародження двопартійної системи. “УКРІНФОРМ”. – Режим доступу: http://www.ea-ua.info/main.php?parts_id=5&news_id=10583&news_show_type=1.
19. *Шведа Ю. Р.* Теорія політичних партій та партійних систем : навч. посіб. / Ю. Р. Шведа. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 528 с.
20. *Юдин Ю. А.* Политические партии и право в современном государстве / Ю. А. Юдин. – М. : МГУ, 1998. – 50 с.
21. *Blondel J.* Political Parties, a Genuine Case for Discontent? – L.: Windowood House, 1978. – 237 p.
22. *La Palombara J.* Politics within Nations. – Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1974. – 625 p.
23. *Michels R.* Political Parties. A Sociological study of the oligarchical tendencies of modern democracy/ Introduction by S.M. Lipset. – New York, London, 1968. – 194 p.
24. *Sartori G.* Parties and Party Systems. A Framework for Analysis. – N.Y.: Cambridge University Press, 1976. – 257 p.

Надійшла до редколегії 20.01.2009 р.